

*Dr Snežana Brkić, vanredni profesor
Pravnog fakulteta u Novom Sadu*

REHABILITACIJA: TRI ZAKONA – TRI ZNAČENJA

Sažetak: *U radu se ukazuje na polivalentno značenje termina rehabilitacija u pravu. U tom smislu analiziraju se tri zakona: Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku i Zakon o rehabilitaciji. Povlači se demarkaciona linija između rehabilitacije osnovano osuđenih lica, neosnovano osuđenih lica i lica neosnovano lišenih slobode, te žrtava političke represije. Utvrđuje se razlika u ciljevima, osnovu, sadržini, uslovima i proceduri ostvarivanja rehabilitacije. Ukazuje se na potrebu dodeljivanja posebnih atributa pojedinim vrstama rehabilitacije ili bar njihovog preciznog zakonskog definisanja.*

Cljučne reči: *rehabilitacija, osnovana osuda, neosnovana osuda, žrtve političke represije*

I. UOPŠTE O ZNAČENJU REHABILITACIJE

1. Ako je pojam misao o suštini ili biti onoga o čemu mislimo,¹ onda u pojmovnom određenju rehabilitacije moramo poći od njene suštine. U etimološkom smislu, suština svake rehabilitacije je ponovno osposobljavanje,² uspostavljanje, povraćaj izgubljenih prava; vraćanje u ranije stanje; vraćanje dobrog glasa (časti).³ I u našem današnjem jeziku, jedno od uobičajenih značenja rehabilitacije je „ponovno prizna-

¹ G. Petrović, Logika, Zagreb, 1989, str. 23.

² Lat. *re* (ponovno) i *habilitatio* (osposobljavanje).

³ M. Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Beograd, 1980, str. 805.

vanje osporenog prava,⁴ „uspostavljanje, ponovno priznanje ugleda, prava, poverenja“.⁵ Slično je opšte značenje rehabilitacije i u drugim jezicima.⁶ Problem je u tome što ima raznih vrsta rehabilitacija. U najmanju ruku, možemo govoriti o medicinskoj, profesionalnoj, političkoj i pravnoj rehabilitaciji. Tako na primer, medicinska rehabilitacija obuhvata niz aktivnosti u zdravstvenim ustanovama od momenta povrede ili početka bolesti do maksimalnog zdravstvenog osposobljenja, dakle ne samo lečenje aktuelne bolesti, nego i razvijanje fizičkih i psihičkih sposobnosti do maksimuma.⁷ Svrha profesionalne rehabilitacije je da se omogući invalidu da obezbedi i zadrži odgovarajuće zaposlenje, da napreduje u njemu i da se na taj način potpomogne integracija odnosno reintegracija takvog lica u društvu.⁸ Politička rehabilitacija ogleda se u naknadnom priznanju, prihvatanju ranije politički diskvalifikovanih, etiketiranih i ekskomuniciranih pojedinaca, koji su u jednom trenutku došli u raskorak sa kursom svoje partije. O osnovanosti nečije političke rehabilitacije valja suditi prema tome da li mu je tok događaja dao za pravo ili je to pravo ostalo na strani organizacije koja ga je ekskomunicirala.⁹

2. I dok u drugim oblastima uglavnom nema nejasnoća, sa pravnom rehabilitacijom to nije slučaj. Sadržaj pojma kao skup njegovih bitnih oznaka utvrđuje se logičkim postupkom definicije. Pre prelaska na definisanje rehabilitacije u pravu, dužni smo nekoliko prethodnih napomena.

Svaka definicija je jedno pravilo o značenju – upotrebi izraza. Višeslojna struktura jezika prava uslovljava različite načine ustanovljavanja ovih pravila o značenju, a time i različite vrste definicija: leksičke definicije sa deskriptivnom funkcijom, kojima se samo otkrivaju i opisuju (prepoznaju) značenja izraza iz opšteg jezika, već stvorena u svakodnevnoj govornoj praksi, i stipulativne definicije sa preskriptiv-

⁴ I. Klajn, M. Šipka, Veliki rečnik stranih reči i izraza, Novi Sad, 2006, str. 1074.

⁵ M. Vujanić i drugi, Rečnik srpskoga jezika, Novi Sad, 2007, str. 1164.

⁶ Tako npr. nemačka reč *Rehabilitation* u nekim rečnicima ima isto značenje kao kod Vujaklije (vid. M. Stefanović, Rečnik prava, politike i diplomatije nemačko – srpski, II tom, Beograd, 2005, str. 1032.

⁷ Medicinska enciklopedija, sv. 8, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1963, str. 489. Upor. D. Krstić, Psihološki rečnik, Beograd, 1996, str. 564.

⁸ Čl. 1. Zakona o ratifikaciji konvencije Međunarodne organizacije rada br. 159 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida, Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori 3/1987.

⁹ Više o tome vid. D. J. Stanković, O rehabilitaciji nevino osuđenih zbog političkih delikata, Naša zakonitost 11-12/1986, str. 1490.

nom funkcijom, kojima se stvaraju nova značenja.¹⁰ Pošto je pravnički jezik jezgro pravnog diskursa, gro definicija u pravu je stipulativnog karaktera. Takve definicije, međutim, nemaju svojstvo (ne)istinitosti, već samo svojstva (ne)svrsishodnosti (s obzirom na postavljene ciljeve) i svojstva (ne)važnja (s obzirom na pravnu ili spoznajnu snagu koja se definiciji priznaje).

Iako dilema: samo doktrinarne ili i normativne (legalne) definicije u pravu pripada prošlosti, savremeni zakonodavac ponekad nerado pribegava definisanju. Takav slučaj je i sa pojmom rehabilitacije u krivičnopravnoj oblasti. Trenutno mi imamo tri zakona u ovoj oblasti koja pominju, ali neki od njih eksplicite ne definišu rehabilitaciju. To su Krivični zakonik,¹¹ Zakonik o krivičnom postupku¹² i Zakon o rehabilitaciji¹³. Sva tri zakona se odnose na posve različite slučajeve, što ima za posledicu i drugačije ciljeve, pravni osnov, materijalnopravne uslove, sadržinu i postupak ostvarivanja rehabilitacije. Iako su u pitanju sasvim različite ustanove, zakonodavac je našao za shodno da ih krsti istim imenom, a da im pri tom u pojedinim oblastima ne da bliže definicije ili bar specifične attribute. Time se razara koherentnost pravnog sistema i otvara prostor nesporazumima u pravnoj komunikaciji. Dodatne teškoće stvara činjenica da naše zakonodavstvo nije statično, da se ne razvija pravolinijski i da često menja osnovne koncepcije važnih ustanova. Sve ovo negativno deluje na razvoj pravne nauke koja na različite načine sagledava jedan isti fenomen. Otuda ne treba da čudi što u pravnoj nauci po pitanju definicije rehabilitacije nema konsensusa, čak ni na nivou samo jednog od pomenutih zakona.

S obzirom na tri navedena zakona, treba razlikovati rehabilitaciju osnovano osuđenih lica nakon izdržane, oproštene ili zastarele kazne od rehabilitacije neosnovano osuđenih lica i lica lišenih sloboda, kao i od rehabilitacije lica koja su u određenom ranijem periodu bila osuđena ili pretrpela nasilje iz političkih ili ideoloških razloga u sudskom ili administrativnom postupku ili bez njega.

¹⁰ N. Visković, *Jezik prava*, Zagreb, 1989, str. 32.

¹¹ Sl. gl. RS 85/2005, glava deveta: „Rehabilitacija, prestanak pravnih posledica osude i davanje podataka iz kaznene evidencije“ (čl. 97 – 102).

¹² Sl. list SRJ 70/2001, 68/2002; Sl. gl. RS 58/2004, 85/2005, glava XXXIV: „Postupak za naknadu štete, rehabilitaciju i ostvarivanje drugih prava lica neosnovano osuđenih i neosnovano lišenih slobode“ (čl. 556 – 564).

¹³ Sl. gl. RS 33/2006 (čl. 1 – 9).

II. REHABILITACIJA OSNOVANO OSUĐENIH LICA

1. Savremena krivičnopravna rehabilitacija osuđenih lica razvila se iz francuskog prava krajem XVIII veka, kada je prestala biti izraz milosti suverena i pretvorila se u subjektivno pravo osuđenog lica. Ona predstavlja pre svega jednu kriminalno-političku meru, koja svoje opravdanje nalazi i u razlozima pravičnosti. Rehabilitacija pretpostavlja da osuđenik, time što je izdržao kaznu, nije odmah izjednačen u svim pravima sa ostalim građanima, budući da ga mogu pogoditi pravne posledice osude predviđene u drugim zakonima. *Ratio legis* ove ustanove čine tri cilja: ponovno uspostavljanje ranijeg položaja punopravnog građanina osuđenika i stavljanje u zaborav njegove kriminalne prošlosti; kompenzacija između kriminalnog ponašanja i dobrog vladanja posle osude; stimulacija osuđenog lica na lični doprinos procesu resocijalizacije.¹⁴ Ona nije samo interes pojedinca, već i interes društva, pošto se od nje očekuje specijalno-preventivno dejstvo. U formalnom smislu to je pravo osuđenog lica koga su pogodile pravne posledice osude, da pod određenim uslovima i u zakonom predviđenoj formi izdejstvuje prestanak pravnih posledica osude i brisanje osude za budućnost. Ti uslovi se u većini prava svode na to da je kazna izdržana, zastarela ili oproštena; da je proteklo izvesno vreme od izvršenja kazne i da se osuđeni u tom periodu popravio.

2. Krivičnopravna rehabilitacija je u našem pravu više puta menjala svoju fizionomiju. Važeći Krivični zakonik iz 2005. godine je bitno promenio koncept rehabilitacije i vratio se na rešenje iz 1951. godine, po kome je suština rehabilitacije u fikciji neosuđivanosti.¹⁵ To znači da se rehabilitovano lice ne može smatrati povratnikom u kasnijem krivičnom postupku, te da se njegove brisane osude ne mogu tretirati kao otežavajuće okolnosti pri odmeravanju nove kazne. Naime, prema čl. 94. novog KZ, rehabilitacijom se briše osuda i prestaju sve njene pravne posledice, a osuđeni se smatra neosuđivanim. Rehabilitacija može biti zakonska, kada nastaje na osnovu samog zakona, i sudska, kada nastaje na osnovu sudske odluke po molbi osuđenog lica. Važno je napomenuti da se rehabilitacijom ne diraju prava trećih lica koja se zasnivaju na osudi. Ni zakonska ni sudska rehabilitacija nije moguća ako sporedna kazna još nije izvršena ili ako još traju mere bezbednosti.

¹⁴ D. Jakovljević, *Rehabilitacija u krivičnom pravu*, Beograd, 1981, str. 47.

¹⁵ Za takvo rešenje bilo je i ranije zalaganja u našoj krivičnopravnoj nauci. Vid. npr. Đ. Marjanović, *O rehabilitaciji*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1-4/1978, str.427.

III. REHABILITACIJA NEOSNOVANO OSUĐENIH LICA I LICA NEOSNOVANO LIŠENIH SLOBODE

1. Krivični postupak nosi sa sobom ne samo rizik neopravdanog pokretanja prema nevinom licu, već i okončanja neopravdanom osudom. Ova poslednja greška može se eventualno ispraviti u postupku vanrednih pravnih lekova. Ali vanredni pravni lek kojim se lice koje je prvobitno bilo oglašeno krivim oslobađa od optužbe ili se prema njemu optužba odbija ili postupak obustavlja ne predstavlja dovoljnu satisfakciju za neosnovano osuđeno lice, koje je u međuvremenu moglo pretrpeti ogromnu materijalnu i nematerijalnu štetu. Problem naknade štete neosnovano osuđenom licu, kao i licu neosnovano lišenom slobode zahteva posebno regulisanje, jer se zbog svoje specifičnosti najčešće ne može podvesti pod opšte principe građanskog prava o naknadi štete, niti pod pravila o odgovornosti države za štetu zbog nezakonitog ili nepravilnog rada njenih organa. Do neosnovane osude retko dolazi krivicom sudećeg sudije, a mnogo češće krivicom drugih lica (lažnih svedoka ili veštaka), ili bez ičije krivice (pojava novih činjenica i dokaza). U tim slučajevima bi okrivljeni morao sam da snosi štetu koja je nastala bez ičije krivice, ili da je traži od trećeg lica čijom krivicom je nastala. Ideja o naknadi štete za neosnovanu osudu ipak se kasno, teško i postepeno probijala i širila u pozitivnim pravima.¹⁶ Pravo na naknadu štete i rehabilitaciju ovih lica, danas je podignuto na stepen ustavnog prava.

2. Zaključujemo da je termin rehabilitacija u naše krivično procesno zakonodavstvo došao pod uticajem ustavnih formulacija. On potiče iz Ustava iz 1974. godine, odnosno iz ZKP iz 1976. godine, i od tada nastavlja tu tradiciju u svim kasnijim ustavima i krivičnoprocesnim zakonima. Tako, počev od ZKP iz 1976. godine, naziv odgovarajuće glave glasi: „Postupak za naknadu štete, rehabilitaciju i ostvarivanje drugih prava lica neopravdano¹⁷ osuđenih i neosnovano lišenih slobode“. Pri tome, nijedan od procesnih zakona nije našao za shodno da u bilo kojoj odredbi definiše značenje rehabilitacije, što bi bilo neophodno ako ni zbog čeg drugog, a ono zbog postojanja istog termina u krivičnom materijalnom pravu, koji reguliše sasvim drugu ustanovu.

¹⁶ Austrija je bila prva evropska zemlja koja je donela Zakon o naknadi štete neopravdano kažnjenim licima 1892. godine. Prvi zakon koji je kod nas regulisao to pitanje je bio Zakonik o sudskom krivičnom postupku za kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine.

¹⁷ U ZKP iz 2001. i u ZKP iz 2006. godine, izraz „neopravdano osuđenih lica“ je zamenjen izrazom „neosnovano osuđenih lica“.

Dakle, osnovni problem je u tome što termin rehabilitacija stoji samo u naslovu odgovarajuće glave zakona, a nema ga u daljem tekstu, ni u smislu nabranjanja, ni u smislu opšte zakonske definicije. Ako naslov pominje tri grupe prava: pravo na naknadu štete, pravo na rehabilitaciju i druga prava, onda pripadnost pojedinih odredaba nekoj od ovih ustanova treba ceniti s obzirom na njihovu pravnu prirodu a na osnovu svestrane analize kompletnog zakonskog teksta. Da bi smo to mogli učiniti treba najpre sagledati sve oblike zaštite neosnovano osuđenih i lica lišenih slobode, koji se predviđaju u okviru te glave zakona. Problem je u tome, što u tom pogledu ne postoji neka zakonska konstanta, već jedna neprekidna evolucija našeg krivičnoprocesnog zakonodavstva. Ona pokazuje tendenciju stalnog širenja zaštite prava neosnovano osuđenih lica i lica lišenih slobode.

Prema našem prvom posleratnom ZKP iz 1948. godine, ta lica nisu imala nikakvu zaštitu. Izvesnu zaštitu prvi put dobijaju u ZKP iz 1953. godine, ali samo u pogledu prava na naknadu imovinske štete, i to u slučaju neopravdane osude i nezakonitog pritvora, ali ne i neosnovanog lišenja slobode.¹⁸ Izmenama i dopunama tog Zakonika iz 1965. godine, ta je zaštita proširena, u skladu sa Ustavom iz 1963. godine, i na lica neosnovano zadržana u pritvoru ili istražnom zatvoru.¹⁹ Prilikom izmena ZKP 1970. godine, izraz „naknada imovinske štete“ zamenjen je izrazom „naknada štete“, što je širi pojam, koji po pravilima građanskog prava obuhvata kako imovinsku (materijalnu), tako i neimovinsku (nematerijalnu) štetu. Osim toga, tada je prvi put uveden jedan oblik nematerijalne naknade štete u slučaju neopravdane osude, kao i izmenjene pravne kvalifikacije dela u postupku vanrednih pravnih lekova, na zahtev lica čiji je ugled teže povređen, a koji se ogleda u objavljivanju u novinama ili drugim sredstvima informacija saopštenja o odluci iz koje proizilazi neopravdanost ranije osude.²⁰

Prema ZKP iz 1976. godine, katalog ovih mera se proširuje na način koji je preuzet i u ZKP iz 2001. godine, kao i u ZKP iz 2006. godine:²¹

a) javno objavljivanje saopštenja važi ne samo za neopravdanu osudu, nego i za neosnovano lišenje slobode i važi samo ako je taj slučaj bio prikazivan u sredstvima javnog informisanja; osim toga, dovoljno je da je ugled tog lica bio povređen, što znači da povreda ne mora biti „teža“;

¹⁸ Sl. list FNRJ 40/1953, čl.472.

¹⁹ Sl. list SFRJ 12/1965, čl. 41.

²⁰ Sl. list SFRJ 54/1970, čl. 8, čl. 504.

²¹ ZKP iz 1976. (Sl. list SFRJ 4/1977, čl. 546 – 549); ZKP iz 2001. (Sl. list SRJ 70/2001, 68/2002; Sl. gl. RS 58/2004, 85/2005, čl. 561 – 564); ZKP iz 2006 (Sl. gl. RS 46/2006, čl. 538 -541).

b) ako slučaj nije bio prikazivan u sredstvima javnog informisanja, umesto javnog objavljivanja saopštenja, može se zahtevati njegovo dostavljanje organu ili organizaciji u kojoj to lice radi, a ako je to za njegovu rehabilitaciju potrebno i društvenoj ili drugoj organizaciji;

v) poništenje upisa neopravdane osude u kazненој евиденцији по службеној дужности и забрана давања података о понишеном упису;

g) забрана употребе података из разгледаног и преписиваног списка на начин који може штетити реабилитацији тог лица;

d) повраћај права из радног односа и социјалног осигурања.

3. U nedostatku zakonske definicije rehabilitacije, ne treba da čudi obilje i šarenilo njenih doktrinarnih definicija. Neke su uže, neke šire; neke su eksplicitne, druge su proizilazeće. Neke se oslanjaju na tumačenje zakonskog teksta, dok druge polaze od uobičajenog poimanja te reči. Neke ostaju na čistom terminu rehabilitacija, dok druge dodaju i određene atribute, kao što su „društvena rehabilitacija“, „moralna rehabilitacija“, i „moralna reparacija“.

Prva grupa autora rehabilitaciju neopravdano osuđenih lica i lica neosnovano lišenih slobode poima u najširem mogućem smislu kao skup svih mera predviđenih odgovarajućom glavom ZKP, koji pre svega obuhvata naknadu štete i sva druga zakonom predviđena sredstva u cilju uspostavljanja prvobitnog stanja tih lica i povraćaja svih izgubljenih prava.²² Kod ovih autora, naknada štete je zapravo jedno od sredstava za ostvarivanje rehabilitacije. To je možda u skladu sa nekim opštim značenjem rehabilitacije i poreklom ove reči. Međutim, sistematsko tumačenje zakona nam ne dozvoljava da rehabilitaciju shvatimo tako široko, jer onda ne možemo objasniti zašto i ustavotvorac i zakonodavac godinama upotrebljavaju oba ova izraza odnosno prava kumulativno.

U drugu grupu shvatanja spadaju ona koja rehabilitaciju shvataju u užem smislu, tako da ona ne obuhvata naknadu štete, već po pravilu, sva ostala ili samo neka od zakonom predviđenih prava. Pri tome se, ponekad, nazivaju i „moralnom reparacijom“,²³ „moralnom rehabilitacijom“²⁴ ili „društvenom rehabilitacijom“.²⁵ Smatramo da je neoprav-

²² B. Petrić, Rehabilitacija u krivičnom pravu SFRJ, Sudska praksa 4/1986, str. 78.

²³ Tako T. Vasiljević, Sistem krivičnog procesnog prava, Beograd, 1981, str. 749; T. Vasiljević, M. Grubač, Komentar Zakonika o krivičnom postupku, Beograd, 2003, str. 1004.

²⁴ Tako D. Dimitrijević, Krivično procesno pravo, Beograd, 1982, str. 343; Z. Jekić, Krivično procesno pravo, Beograd, 2003, str. 415, Z. Jekić, M. Škulić, Krivično procesno pravo, Istočno Sarajevo, 2005, str. 436; M. N. Simović, Krivično procesno pravo, Srpsko Sarajevo, 2001, str. 469 – 470.

dano koristiti attribute „moralna“ i „društvena“ rehabilitacija, jer se one postižu na neke druge, neformalnije načine. Ovde je uvek u pitanju pravna rehabilitacija, koja podrazumeva posezanje za merama pravne prirode. Ovi autori očigledno pod rehabilitacijom podrazumevaju neke vidove nematerijalne naknade štete. Međutim, između njih postoji dosta razmimoilaženja prilikom nabiranja prava koja su rehabilitacijom obuhvaćena.

U ovoj grupi shvatanja, najšire značenje terminu rehabilitacija, koju on naziva društvenom rehabilitacijom, daje Dragoslav Vujaklija. Po njemu „društvena rehabilitacija“ obuhvata, s jedne strane, sva zakonom posebno regulisana sredstva rehabilitacije, izuzev naknade štete;²⁶ s druge strane, ona obuhvata ostala sredstva, najčešće socijalno-političkog i društvenog karaktera, kao što su na primer unutrašnja i spoljašnja pomoć koju treba pružiti neosnovano osuđenom licu posle otpuštanja sa izdržavanja kazne.²⁷ U ovom pogledu, ovaj autor očigledno meša rehabilitaciju sa ustanovom postpenalne pomoći.

Po nekim autorima, pravo na rehabilitaciju obuhvata sva ostala prava, osim naknade štete: javno objavljivanje i dostavljanje saopštenja o neopravdanoj osudi, poništenje upisa neosnovane osude, ograničenje razmatranja i prepisivanja spisa i uspostavljanje izgubljenih statusnih prava (npr. uspostavljanje radnog odnosa, priznanje staža osiguranja, uspostavljanje svojstva naslednika, itd).²⁸

Nešto uže shvatanje implicitno izražava Drago Radulović, tako što pominje sve napred navedene mere, izuzev poništenja upisa neosnovane osude.²⁹

Zatim sledi grupa autora, koja rehabilitacijom obuhvata tri mere: davanje publiciteta odluci, poništenje upisa neosnovane osude i ograničenje prilikom razmatranja i prepisivanja spisa.³⁰

Najuže shvatanje svodi rehabilitaciju na javno objavljivanje i dostavljanje određenim organizacijama saopštenja o neopravdanoj osudi i neosnovanom lišenju slobode.³¹

²⁵ D. Vujaklija, *Naknada štete u slučajevima neopravdane osude ili neosnovanog lišenja slobode i društvena rehabilitacija*, Beograd, 1986, str. 193.

²⁶ Dakle, sve ono što S. Knežević podvodi pod moralnu reparaciju.

²⁷ D. Vujaklija, *op. cit.*, str. 193 – 212.

²⁸ S. Knežević, *op. cit.*, str. 244; M. N. Simović, *eksplicitno, op. cit.*, str. 469 – 470; Č. Stevanović, *Krivično procesno pravo SFRJ*, Beograd, 1982, str. 394 – 385, *implicitno*.

²⁹ D. Radulović, *Krivično procesno pravo*, Podgorica, 2002, str. 470 – 471.

³⁰ T. Vasiljević, *op. cit.*, str. 749; slično proizilazi i iz razmatranja D. Dimitrijevića, s tim što on ne pominje ograničenja prilikom razmatranja i prepisivanja spisa, *op. cit.*, str.343.

4. Šarolikost navedenih doktrinarnih definicija rehabilitacije neosnovano osuđenih i lica lišenih slobode je posledica nedostatka odgovarajuće zakonske definicije i proizvoljnog tretiranja nekih ustanova. Nama se čini da se sve pobrojane mere zapravo mogu svesti na prvu meru: naknadu štete. Davanje publiciteta saopštenjima o neosnovanoj osudi, poništenje upisa neosnovane osude i ograničenja prilikom razmatranja i prepisivanja spisa su samo specifični vidovi nematerijalne naknade štete, odnosno sprečavanja njenog nastupanja,³² dok je povraćaj izgubljenih prava iz radnog odnosa i socijalnog osiguranja najčešće u funkciji materijalne naknade štete. Zbog toga nam se čini da je unošenje drugih termina, kao što su „rehabilitacija“ i „druga prava“ u ovu vrstu postupka nepotrebna. Ako se sva ova prava i mere mogu svesti na materijalnu ili nematerijalnu naknadu materijalne ili nematerijalne štete, onda sva ona imaju pravnu prirodu prava na naknadu štete. To ne znači da je bilo suvišno zakonsko regulisanje situacija, koje najveći broj autora podvodi pod moralnu rehabilitaciju. To samo znači da je dovoljno ovu vrstu postupka nazvati postupkom za naknadu štete za neosnovanu osudu i neosnovano lišenje slobode.

Jedina sličnost koja u ovoj oblasti postoji sa rehabilitacijom osuđenih lica je u poništenju upisa neosnovane osude u kaznenoj evidenciji. Ali, čak ni u ovom pogledu stvari nisu potpuno identične. Naime, treba praviti razliku između **brisanja osude** osnovano osuđenog lica usled protoka vremena i pod uslovom dobrog vladanja osuđenika od **poništenja upisa** osude zbog njene neosnovanosti. Reč „poništenje upisa“ ima drugačiji prizvuk, značenje i težinu od reči „brisanje osude“. Dalja razlika je u tome što brisanje osude nastaje po sili zakona za lakše osude ili na osnovu molbe osuđenika za kaznu zatvora od tri do pet godina, a ovde se po službenoj dužnosti poništava upis bilo koje osude.

Osim toga, te dve radnje nisu proizvodile isto dejstvo u periodima, kada su se i pored brisanja osude ipak mogli davati podaci iz kaznene evidencije određenim organima. Funkcionalna nadležnost suda u slučaju sudske rehabilitacije je ista kao i u slučaju poništenja upisa neosnovane osude: u oba slučaja to je sud koji je sudio u prvom stepenu. Međutim, postupak suda nije isti. U prvom slučaju sud ima teži posao: on prvo treba da ispita da li je proteklo potrebno vreme po zakonu, a zatim sprovodi po-

³¹ Z. Jekić, op. cit., str. 415 – 417; Z. Jekić, M. Škulić, op. cit., str. 436 – 438; S. Bejatović, Krivično procesno pravo, Beograd, 2003, str. 669.

³² Ovde mislimo na poništaj upisa neosnovane osude i ograničenja prilikom razmatranja i prepisivanja spisa. U obligacionom pravu nisu nepoznate preventivne mere u pravcu uklanjanja opasnosti po nastanak štete (vid. čl.156 Zakona o obligacionim odnosima).

trebne izviđaje, utvrđuje činjenice na koje se poziva molilac i pribavlja dokaze o svim okolnostima koje su važne za odluku. Sud može o ponašanju osuđenog zatražiti izveštaj od organa unutrašnjih poslova na čijem je području osuđeni boravio posle izdržane kazne, a može takav izveštaj tražiti i od ustanove u kojoj je osuđeni kaznu izdržavao. Posle izvršenih izviđaja, a po saslušanju javnog tužioca, sudija će dostaviti spise sa obrazloženim predlogom veću suda koji je sudio u prvom stepenu. Protiv odluke suda žalbu mogu izjaviti molilac i javni tužilac. Ako sud odbije molbu zato što osuđeni svojim ponašanjem nije zaslužio brisanje osude, osuđeni može molbu ponoviti po isteku jedne godine od dana pravnosnažnosti rešenja o odbijanju molbe.³³ Kod zakonske rehabilitacije, rešenje o brisanju osude donosi po službenoj dužnosti organ nadležan za vođenje kaznene evidencije (organ unutrašnjih poslova). Rešenje o poništavanju upisa neosnovane osude donosi se takođe po službenoj dužnosti, ali od strane suda koji je sudio u prvom stepenu. Pri tome, sud treba samo da utvrdi činjenicu da se pravnosnažna osuda pokazala neosnovanom u postupku vanrednih pravnih lekova, ceneći pri tom samo pozitivne i negativne pretpostavke propisane u ZKP.

IV. REHABILITACIJA ŽRTAVA POLITIČKE REPRESIJE

1. Sledeći kamen spoticanja predstavlja Zakon o rehabilitaciji. Njime se uređuje rehabilitacija lica koja su sa ili bez sudske ili administrativne odluke iz političkih ili ideoloških razloga lišena života, slobode ili nekih drugih prava u periodu od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu tog zakona (25.04.2006. godine), pod uslovom da su imala prebivalište na teritoriji Republike Srbije. Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a sam zahtev ne zastareva. Rešenjem kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine. Rehabilitovano lice smatra se neosuđivanim. Kad sudska ili administrativna odluka nije bila ni donošena, sud u rešenju kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju utvrđuje da je rehabilitovano lice bilo žrtva progona i nasilja iz političkih ili ideoloških razloga. Pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica urediće se posebnim zakonom.

³³ Vid. čl. 526. ZKP.

2. Iako se ova vrsta rehabilitacije u nekim svojim dejstvima približava i rehabilitaciji osnovano osuđenih lica i rehabilitaciji neosnovano osuđenih lica, ona je ipak specifična. Njena suština je sadržana u poništenju odluke koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica i svih njenih pravnih posledica, kao i u fikciji njegove neosuđivanosti. Vidimo da ovde zakonodavac, (sa razlogom ili bez njega?) pribegava trećem pojmu. Ovde se ne briše osuda iz kaznene evidencije, niti poništava upis neosnovane osude u kaznenoj evidenciji, već se **poništava sama odluka** koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica. Druga razlika je u tome što ta odluka ne mora biti krivična, već može biti i administrativna. Treća razlika je u tome što nečijem progonu i nasilju ne mora prethoditi nikakva formalna odluka. U tom slučaju osnovno dejstvo rehabilitacije je u utvrđenju da je neko bio žrtva progona ili nasilja iz političkih ili ideoloških razloga. Četvrta razlika ogleda se u tome što se ovde poništavaju sve pravne posledice osude, dok se rehabilitacijom osnovano osuđenih lica ne dira u prava trećih lica koja se zasnivaju na osudi. Najzad, dok rehabilitacija osnovano osuđenih lica može biti i zakonska i sudska, ova rehabilitacija kod nas nema automatizma i uvek je sudska. Međutim, treba napomenuti da u uporednom pravu možemo sresti i primere zakonske rehabilitacije lica progonjenih iz političkih ili ideoloških razloga. Takvi predlozi kod nas nisu usvojeni, mada je izvesno da bi dvojako regulisanje rehabilitacije ovih lica (zakonsko i sudska) značajno rasteretilo naše sudove.³⁴ Nadalje, različiti su uslovi za nastupanje rehabilitacije: ovde se ne traži prost protek vremena i primereno vladanje osuđenog lica. Traži se utvrđenje da je neko bio izložen progonu i nasilju iz političkih ili ideoloških razloga. Podnosilac zahteva treba da pruži dokaze o opravdanosti zahteva, a ako to nije u mogućnosti, treba da opiše progon ili nasilje sa podacima koji mogu poslužiti za bližu identifikaciju žrtve i događaja. Pre odlučivanja o zahtevu, sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od šezdeset dana. Dakle, dok se kod sudske rehabilitacije osnovano osuđenog lica utvrđuje njegovo ponašanje posle izdržane kazne i time zasluženost rehabilitacije, ovde se utvrđuju razlozi i okolnosti pod kojima je neko bio osuđen ili izložen nasilju. Dok u osnovi rehabilitacije osnovano osuđenih lica leže kriminalnopolitički razlozi, u osnovi ove rehabilitacije leže razlozi pravičnosti, i obaveza demokratskih država da se distanciraju od prethodjećih autokratskih režima. Proces rehabilitacije žrtava političke represije karakteristični za nekadašnje države komunizma i socijalizma, u drugim

³⁴ Prema proračunu nekih nevladinih organizacija, u Srbiji se može očekivati oko deset hiljada zahteva za ovu vrstu rehabilitacije.

zemljama obeležili su kraj osamdesetih i početak devedesetih godina dva-desetog veka. Naime, jedan od važnih političkih uslova za pristupanje Savetu Evrope, je sposobnost mladih demokratija da se distanciraju od ranije prakse kršenja ljudskih prava. U tom pogledu, naš Zakon o rehabilitaciji je neopravdano zakasnio. Dok je sudska rehabilitacija osnovano osuđenih lica u nadležnosti suda koji je sudio u prvom stepenu, za ovu vrstu rehabilitacije nadležni su okružni sudovi prema prebivalištu podnosioca zahteva ili prema mestu gde je izvršen progon.

3. S druge strane, postoje i brojne razlike u odnosu na rehabilitaciju neosnovano osuđenih lica. Ova poslednja pretpostavlja da je prethodno utvrđena neosnovanost prvobitne pravnosnažne osude u postupku vanrednih pravnih lekova. Ovde se tako nešto ne traži. Rekli bi smo da je u pitanju jedan mešoviti postupak, u kome se istovremeno utvrđuje i neosnovanost osude i njeno poništenje, kao i poništenje svih njenih pravnih posledica. Na opštoj sednici Vrhovnog suda Srbije od 17.05.2006. godine zauzet je načelni stav da će se na pravne praznine iz Zakona o rehabilitaciji shodno primenjivati opšta pravila Zakona o vanpraničnom postupku. Na sednici Građanskog odeljenja Vrhovnog suda od 13.06.2006. godine usvojeno je pravno shvatanje da je postupak po Zakonu o rehabilitaciji jednostranački, a da izuzetno prvostepeni sud može priznati svojstvo učesnika u postupku, fizičkom ili pravnom licu koji imaju pravni interes da učestvuju u postupku.

4. Razlika je i u tome što se u ovom postupku ne primenjuju odredbe o vanrednim pravnim lekovima. U datom slučaju, uslovi za vanredne pravne lekove ne moraju biti čak ni ispunjeni. Povod rehabilitacije nalazi se u tri pojavna oblika političkog neprava, svojstvena autoritarnim režimima: političko zakonodavstvo, političko pravosuđe i kažnjavanje van ikakvog uređenog postupka.³⁵ Političko zakonodavstvo proglašava kriminalom ono što u pravnoj državi predstavlja vršenje ljudskih prava (npr. mirno demonstriranje, okupljanje i udruživanje radi upotrebe uma, izražavanje mišljenja, slobodno kretanje...) Političko pravosuđe podrazumeva oslonac na mehanizme nespojive sa pravnom državom: montirane procese, osuđivanje politički nepodobnih za dela običnog kriminala koja nisu ni počinjena, kvalifikovanje dela običnog kriminala kao dela političkog kriminala, falsifikovanje dokaza, iznuđivanje iskaza, prihvatanje za dokazano onoga što se po pravilima pravne struke ne bi smatralo dokazanim, neosnovano davanje teže kvalifikacije, izricanje neprimerene vrste kazne ili kazne nesrazmerne težine, ekstenzivno tu-

³⁵ V. Vodinelić, Pravna rehabilitacija žrtava političke represije, *Hereticus* 2/2004, <http://www.hereticus.org/>

mačenje represivnih propisa, prevlast policijskih i izvršnih vlasti nad sudijama, itd. Treći oblik predstavlja kažnjavanje koje čak nema ni privid sudskog ili bilo kog drugog postupka (npr. prosto upućivanje u logor, prinudni rad, otmica, prebijanje, likvidacija, deportacija, itd). Nijedno društvo u istoriji nije bilo bez ovakvih procesa, iako je krivulja njihove dinamike bila neravnomerna.³⁶

5. U jednom svom delu, ova vrsta rehabilitacije rešava jedan stari problem nastao još na osnovu čl. 6. Uvodnog zakona za Zakonik o krivičnom postupku iz 1953. godine, koji predviđa da za ponavljanje krivičnog postupka pravnosnažno dovršenog pre 1. januara 1954. godine važe odredbe ZKP iz 1948. godine. Problem je bio u tome što je prema čl. 294. ZKP iz 1948. godine predlog za ponavljanje krivičnog postupka mogao podneti samo javni tužilac, ali ne i osuđeni i njegovi srodnici. U obrazloženju Predloga uvodnog zakona za Zakonik o krivičnom postupku stajalo je jedno šturo i neutralno objašnjenje da je „za ovakvo rešenje osnovni razlog što novi postupak pretpostavlja drugu proceduru koja se mora primeniti u celini, a ne i na pojedine faze postupka.“ Mislimo da je to bilo licemerno. Danas niko više ne spori da je ovaj izuzetak uveden iz čisto političkih razloga: „zakonodavac nije hteo da dozvoli široko preispitivanje presuda koje su bile donete neposredno posle socijalističke revolucije“.³⁷ Istu sudbinu je imalo i pravo na naknadu štete za neopravdanu osudu i neosnovano lišenje slobode pre 1. januara 1954. godine, na koje su se takođe primenjivale odredbe ZKP iz 1948. godine, koji to pravo uopšte nije priznavao. Iz sasvim neopravdanih razloga, ovi izuzeci u pogledu vremenskog ograničenja važenja novog procesnog zakonodavstva su preuzimani u svim našim kasnijim procesnim zakonima, pa i u zakoniku iz 2001. godine i 2006. godine. Doduše, članom 573. ZKP iz 2001. godine otvorena je jedna svetlija perspektiva jer je dato rešenje prolongirano do donošenja posebnog zakona iz te oblasti. Ali, Zakon o rehabilitaciji je ne samo ispravio dugogodišnju nepravdu prema ovim licima, nego je na dva načina prevazišao sadašnji režim ponavljanja krivičnog postupka. On ne samo da omogućava preispitivanje nekadašnjih odluka, nego i faktičkog progona i nasilja, kojima nije prethodila nikakva odluka. On ne traži ispunjenost uslova za ponavljanje postupka prema sadašnjem procesnom zakonodavstvu, i najzad, on omogućava rehabilitaciju i licima koja su posle 1. januara 1954. godine bila izložena progону i nasilju iz političkih ili ideoloških razloga.

³⁶ Vid. D. J. Stanković, O rehabilitaciji nevino osuđenih zbog političkih delikata, Naša zakonitost 11-12/1986, str. 1476.

³⁷ M. Grubač, Krivično procesno pravo, Beograd, 2006, str. 52.

6. Razlika od „običnih“ neosnovano osuđenih lica je i u registru predviđenih mera: dok su se ova prva lica odavno izborila za materijalnu naknadu materijalne i nematerijalne štete, pa potom i za moralno obeštećenje putem davanja publiciteta saopštenju o neosnovanoj osudi, ova druga grupa lica ima na raspolaganju samo tri mere: poništenje odluke, fikciju neosuđivanosti i objavljivanje imena rehabilitovanih lica u Službenom glasniku Srbije. Doduše, ne negira se ni pravo na naknadu štete i povraćaj konfiskovane imovine, ali se njihova realizacija prolongira do donošenja posebnog zakona o tome.³⁸ Iako je i prilikom donošenja samog Zakona o rehabilitaciji teško uspostavljen politički kompromis, takav kompromis je još teže postići u pogledu obećane denacionalizacije. Naime, restitucionim zakonom se zadire u dosadašnji pravni režim imovine radi vraćanja onoga što je odavno bilo nepravедно oduzeto tadašnjim političkim protivnicima režima. Ovde imamo direktno suprotstavljene interese onih kojima je država ustupila na korišćenje imovinu žrtava političke represije, pri čemu su neki na njoj sticali i određena prava. Drugi problem je u tome što je upravo nekada nacionalizovana i konfiskovana imovina neprijatelja režima prva obuhvaćena procesima privatizacije državne imovine. Time je onemogućen povraćaj imovine u naturi, koji bi predstavljao najpravičniju odštetu, za šta su prevashodno zainteresovane žrtve političke represije. S druge strane, u uslovima sveopšte društvene krize i siromaštva zemlje, nerealno je očekivati potpunu novčanu kompenzaciju pretrpljene štete, na šta bi rehabilitovana lica trebala imati pravo.

7. Što se tiče moralnog obeštećenja putem javnog obznanjivanja da je došlo do neosnovane osude odnosno do političke represije, prisutno je nekoliko razlika. Prva razlika ogleda se u tome što je u slučaju „obične“ neosnovane osude potreban zahtev neosnovano osuđenog lica, odnosno u slučaju njegove smrti, zahtev njegovog bračnog druga, dece, roditelja, braće ili sestara, dok se u slučaju žrtava političkog progona to radi po službenoj dužnosti. Druga razlika je u sadržini objavljivanja: u prvom slučaju objavljuje se saopštenje o neosnovanoj osudi odnosno neosnovanom lišenju slobode, a u drugom slučaju objavljuju se imena i podaci o rehabilitovanim licima. Treća razlika je u glasilu u kome se vrši objavljivanje: u prvom slučaju, to su novine ili druga sredstva javnog obaveštavanja, u drugom slučaju, to je Službeni glasnik RS. U prvom slučaju, objavljivanje saopštenja je uslovljeno činjenicom da je slučaj bio prikazivan preko sredstava javnog obaveštavanja i time bio povređen ugled tog lica; u dru-

³⁸ Zakoni o obeštećenju rehabilitovanih žrtava političke represije su odavno doneti u mnogim zemljama u tranziciji: Istočnoj Nemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rumuniji, Češkoj, Slovačkoj, Hrvatskoj, itd.

gom slučaju nema nikakvih uslova. U prvom slučaju zahtev se može podneti u roku od šest meseci³⁹ od dana pravnosnažnosti sudske odluke done- te u postupku vanrednih pravnih lekova. U drugom slučaju, ovo pravo ne zastareva. Najzad, u slučaju „obične“ neosnovane osude odlučuje vanra- spravno veće suda koji je sudio u prvom stepenu, dok se o objavljivanju imena rehabilitovanih žrtava političke represije stara ministarstvo nadle- žno za pravosuđe.

V. ZAKLJUČAK

Sušтина svake rehabilitacije je u uspostavljanju prvobitnog stanja i povraćaju izgubljenih prava. Činjenica je, međutim, da naše zakonodav- stvo nije naročito koordinirano kada je u pitanju posezanje za ovim poj- mom. Isti izraz, bez ikakvih dodatnih atributa, a često i bez zakonskih de- finicija koristi se u tri različita zakona, kojima se regulišu tri različite ustanove: rehabilitacija osnovano osuđenih lica prema Krivičnom zakoni- ku, rehabilitacija neosnovano osuđenih i lica neosnovano lišenih slobode prema Zakoniku o krivičnom postupku i rehabilitacija žrtava političke re- presije u autokratskim režimima prema Zakonu o rehabilitaciji. Treba razlikovati njihove ciljeve, osnov, sadržinu, uslove i postupak ostvariva- nja. Zbog toga je potrebno preispitivanje opravdanosti zadržavanja termi- na rehabilitacija u nekim od ovih slučajeva ili dodavanje posebnih atribu- ta svakom od tih slučajeva ili njegovo precizno zakonsko definisanje.

³⁹ Postavlja se pitanje zašto je ovaj rok šest puta kraći od roka zastarelosti zahteva za naknadu štete zbog neosnovane osude.

*Snežana Brkić, Ph. D., Associate Professor
Novi Sad School of Law*

Rehabilitation: Three Laws – Three Meanings

Abstract

The author points out on polyvalent meaning of the term rehabilitation in law. She analyzes Serbian legislature: Criminal Code, Code of Criminal Procedure and Law on rehabilitation. She draws the demarcation line between the rehabilitation of just sentenced convict, the rehabilitation of unjustified sentenced convict and the rehabilitation of the victims of the political repression. There are differences between their goals, foundation, contents, conditions and procedure. It is pointed to the need of adding some special attribute to some kinds of rehabilitation or their precise legal definition.